Prostorová a časová deixe

Indexové a jiné deiktické výrazy vytvářejí ve výpovědi tzv. **deiktické centrum**, organizované egocentricky, kolem osoby mluvčího, a všechny ostatní deiktické prvky se vymezují ve vztahu k tomuto centru. Říká-li mluvčí A adresátovi B *Podej mi tu modrou složku* ***vlevo***, musí být pro úspěšné splnění žádosti zřetelné, má-li na mysli „vlevo“ ze své (egocentrické) perspektivy, nebo z perspektivy adresáta. Tento požadavek se často řeší vztažením výpovědi k deiktickému centru adresáta, např. doplněním pokynu o údaj *po tvé levé ruce*, nebo gestem. Totéž nezbytné rozlišování platí také pro výrazy *přede mnou – před tebou* X *za mnou - za tebou,* srov. níže také tzv. kanonickou orientaci. Nutnost brát v úvahu deiktické centrum adresáta v některých situacích odpadá, resp. odstraňuje se platnou komunikační konvencí. Např. při povelech typu *Vpravo hleď! Vlevo vbok!* apod. jiná než „adresátská“ orientace nepřipadá v úvahu. Egocentrická organizace deiktického centra znamená, že v dialogu, při střídání rolí mluvčího a adresáta se toto centrum přirozeně přesouvá od jednoho mluvčího ke druhému a účastníci komunikace to musí brát v úvahu. Samostatným prostředkem vyjádření deixe mohou být gesta, tedy prostředky neverbální. „Ukázání“ gestem může být pro identifikaci osoby, objektu nebo lokalizace dostatečné samo o sobě, obvykle však doprovází jazykové vyjádření (navrstvuje se na ně):

(21) *Do prvního družstva půjdeš ty, ty a ty.*
(22) *K zadnímu východu se jde tudy.*
(23) *Přines tu bednu sem!*
(24) *Sekretářka je ta paní vpravo.*
(25) *Tenhle je pravý, tamten je kopie.*
(26) *Potřebuji takhle velkou krabici.*

Oblast deixe je silně provázána se sémantikou přirozeného jazyka a je rovněž vysoce gramatikalizována. Např. český systém tzv. zájmen a demonstrativ má kompletní deklinační paradigma a s výjimkou indexů *já* a *ty* obsazuje větné pozice podle stejných pravidel jako plnovýznamová slova. Demonstrativa však obsahují „demonstraci“, akt poukázání na objekt (demonstratum) , jenž má být identifikován jako jejich referent. Demonstrace je zpravidla, nikoli však nutně spojena s prezentací vizuálně vnímaného objektu nebo vlastnosti, srov. příklady výše. U demonstrativ je zásadní komunikační intence mluvčího. Demonstrativum referuje k tomu, co „demonstrace“ (tj. mluvčí na základě své komunikační intence) ukazuje. Příslušnost deiktických slov k pragmatice je neoddiskutovatelná, protože jde o prominentní

prostředek vyjadřující vztah jazyka k okolnostem jeho užívání. V nejobecnějším smyslu lze rozlišovat **deixi situační** (vztah obsahu výpovědi k mimojazykovým okolnostem) a **deixi kontextovou** (vztah k předcházejícím nebo následujícím složkám komunikátu / komunikace). Deiktické prostředky jazyka, zejména demonstrativa a adverbia, mohou být zapojeny v obou oblastech. Složkami situační deixe jsou **deixe časoprostorová** (o deixi prostorové a o deixi temporální je ovšem vhodné uvažovat zvlášť) a **deixe personální**, jejíž podoblastí je **deixe sociální**. Deixe kontextová se někdy souhrnně označuje jako anafora, respektive rozlišuje se odkazování anaforické („dozadu") a kataforické („dopředu"). (Výraz „pragmatická anafora" je jiné označení situační deixe.)

Deixe prostorová

Jak již bylo uvedeno, deiktické centrum je bod, který je zdrojem a východiskem situační deixe. Je organizováno kolem osoby mluvčího, stanovením reference indexů *zde, teď* a *já*; ostatní ukotvující koordináty se k těmto základním referentům vztahují. Termín deiktické centrum se někdy užívá synonymicky s termínem **referenční bod**, je však třeba si uvědomit, že do deiktického centra se zahrnuje i adresát, vymezený v protikladu k mluvčímu *já*, a výrazy, které se k základním indexům váží (posesiva a demonstrativa). Termín referenční bod se obecně užívá pro jednotku, vůči níž se vymezuje (nejen deiktická) reference jednotky jiné. Např. v časové deixi je referenční bod vždy dán kontextově (v narativních textech zpravidla časovou deixí věty bezprostředně předcházející); u prostorové deixe lze za jeden referenční bod počítat stanoviště mluvčího (bod, z něhož mluvčí prostorovou konstelaci pozoruje), avšak druhým referenčním bodem nezbytným pro stanovení prostorového uspořádání je entita obecně nazývaná Ground (zde pozadí), vůči které se jiný objekt lokalizuje, viz níže. Deiktické centrum je tedy ve vztahu k referenčnímu bodu pojem širší.

Z uvedených indexových výrazů jsou základem vyjadřování časoprostorové orientace slova *zde* (*tady*) a *teď*. Od nich se odvíjí veškeré další odkazování na místo a okamžik promluvy. Indexy *zde* a *teď* se vztahují k časoprostorové lokalizaci mluvčího. Tato lokalizace (referenční platnost) se mění u reprodukovaných promluv.

Pokud jde o prostorové vztahy, uplatňují se zde dvě dvojice protikladů, v závislosti na tom, co je východiskem prostorové orientace: A/ orientace vzhledem k mluvčímu (základní deiktická orientace) vs. orientace vzhledem k adresátovi: *Jan stojí na*

protějším chodníku (vzhledem ke mně) – *Stojím na protějším chodníku* (vzhledem k tobě); B/ orientace vzhledem k mluvčímu vs. orientace vzhledem k objektu, jehož prostřednictvím mluvčí něco lokalizuje (tzv. intrinzitní orientace, viz níže): *Jan stojí před kostelem* může znamenat (i) „Jan stojí na místě, které je z hlediska toho, kde je mluvčí, před kostelem“ nebo (ii) „Jan stojí na místě, které je z hlediska toho, kde se nachází kostel, před ním“. Význam (ii) může být uplatněn u objektů, které mají tzv. kanonickou orientaci – jako přední strana budovy se zpravidla chápe ta, kde se nachází hlavní vchod.

Základními protiklady prostorové deixe jsou **deixe poziční** *zde (tady) – tam,* a **deixe dimenzionální** *vlevo – vpravo, nahoře – dole, vpředu – vzadu.* V rámci prostorové deixe lze rozlišovat prostorové vztahy viděné staticky (*nahoře – dole, vpředu, vzadu*) a jejich dynamické protějšky: *sem – tam, doleva – doprava, nahoru – dolů, dopředu - dozadu*. (To, že podobné rozlišení se v češtině formálně manifestuje, neznamená, že je mluvčími vždy důsledně dodržováno, srov. *Já jsem se tady přistěhoval před pěti lety.*) Indexová podstata výrazů *zde/tady* spočívá v tom, že jejich intenzionálním významem je „místo promluvy“, jejich extenze se však liší od jedné výpovědní události k druhé – *zde/tady* může být „v tomto bodu“, „v této místnosti“, „v tomto domě“, „v tomto městě“ atd., stejně tak se mění jejich referenční platnost. Srov. možnou interpretaci výrazu *tady* ve výpovědích

(37) Tady bych teda bydlet nechtěl, (ukazuje k místu),
(38) Tady bych teda pracovat nechtěl, (může ukazovat k místu, ale také k firmě, instituci apod.),
(39) Tady bych teda zůstat nechtěl; (bez kontextového a/nebo situačního zakotvení nejasné).

Má-li být v komunikátu (ať už v aktuální výpovědi, nebo v textu) reference výrazů *zde/tady* identifikovatelná, musí jim v kontextu předcházet ukazovací gesto, určité pojmenování nebo vlastní jméno. Tato podmínka je splněna situačně např. ve výpovědi doprovázející ukazování na mapě:

(40) *Tady si uděláme zastávku, tady půjdeme na oběd a tady si najdeme místo k utáboření.*

Zatímco ve výpovědích (37) – (39) může mít *tady* pokaždé jinou referenci (dům, město, region, země, instituce, tj. cokoli, co může být pragmaticky interpretováno jako „ohraničené“, „vymezené“ vůči *tam*), při ukazování na mapě jde pokaždé o individuální, aktuálně platnou lokalizaci. Totéž platí pro triviální výměnu replik v telefonním rozhovoru:

(41) A: *Tady prší.* – B: *Tady taky*.

V (40) i v (41) je všem účastníkům hovoru intuitivně a bez specifikace jasné, že v každé výpovědi odkazuje *tady* k jiné lokalitě a počítají s tím. Přesun deiktického centra se projeví také při reprodukování výpovědí – pokud by mluvčí A z (41) chtěl přesně reprodukovat výpověď mluvčího B, musí říci *B říkal, že tam/ u nich/ v Praze taky prší.* Ostatní deiktické výrazy se chovají podobně.

3.3. 2. 3 Rozsah prostorové deixe

Někdy je prostorová deixe chápána velmi úzce – jde pouze o situačně ukotvené, „ven z jazyka ukazující“ užití lokalizačních adverbií *tady* a *tam,* demonstrativních zájmen a s nimi ještě návazných demonstrativních adjektiv jako *zdejší* apod.

Tab. 1

		Neutrální	**Proximální**	**Distantní**
Cz	**Ind**		**zde, tady, tuhle**	**tam**
	Dem	**ten, ta, to, ti, ty, ta tenhle, tahle, tohle, tihle, tyhle, tahle**	**tento, tato, toto tenhle, tahle, tohle, tihle, tyhle, tahle** tenhleten, tahleta, tohleto, tihleti, tyhlety, tahleta	**tamten, tamta, tamto, tamti, tamty, tamta tamhleten, tamhleta, tamhleto, tamhleti, tamhlety, tamhleta**
	Adj		**zdejší, tuzemský, místní**	**tamější, místní**

Pouze tyto výrazy jsou chápány jako vlastní deiktika, přičemž za jejich hlavní sémantický rys se považuje vztah k opozici proximální - distantní. Další případy, např. spojení *tam nahoře* jsou chápány jako kombinace deiktického výrazu (*tam*) a nedeiktického lokálního adverbia, které je v daném případě fakultativní – plnovýznamová slova se mezi deiktika neřadí. Do prostorové deixe se však zařazuje i další vyjadřování prostorových vztahů, např. *vpředu, nalevo* apod., berou se v úvahu i tzv. deiktická slovesa (angl. *come* a *go*).

Repertoár výrazů vyjadřujících lokalizaci a prostorové a dynamické vztahy je velmi rozsáhlý a sémanticky i morfologicky diverzifikovaný. Zejména u vyjádření relačních prostorových konfigurací se často kombinují prvky deiktické a nedeiktické.

Např. české ekvivalenty uvedených tzv. deiktických sloves, tedy *přijít* a *ode/jít*, představují kombinaci nedeiktických předpon (viz níže), slovesa pohybu a implicitně přítomných deiktických výrazů *sem* (*přijít* je obvykle na místo, kde je mluvčí, a *odsud/odtud* – z místa, kde je mluvčí.

Prostorová deixe a prostorové vztahy

Prostorová deixe je složkou široké sémanticko-pragmatické domény vyjadřování prostorových vztahů, která se obecně dělí přinejmenším na tři podoblasti, a to významy lokalizace (statické), významy pohybu (dynamické) a významy dimenzionální.

Ve vztahu prostorové a časové deixe se významy prostorové jeví jako základní.

Vyjadřování prostorové orientace deiktickými prostředky

Základem je primární index *zde/tady*, daný místem (a okamžikem) promluvy, od něhož se veškeré další odkazování a specifikování místa promluvy, ale i jiných prostorových významů odvíjí. (Separování místa promluvy od okamžiku promluvy, tedy indexu *teď*, je ve skutečnosti umělé.) Výraz *tu* považujeme v jednom jeho významu za synonymní se *zde,* ve druhém významu může mít význam časový, srov. *Tu se ozvala rána.* (Pak je ale zpochybnitelná jeho indexová povaha, protože se chápe jako „náhle, zničehonic“.) K těmto indexům se těsně váží demonstrativa *tento* a *tamten*. (Demonstrativa *ten, tenhle* a *tenhleten* jsou z hlediska protikladu *zde* a *tam* nespecifikovaná, čeština má však k dispozici příznakově distantní *tamhleten*.) Indexy *zde* (a *teď*) se primárně vztahují k časoprostorové lokalizaci mluvčího, lokalizace vzhledem k adresátovi musí být vyznačena (*Stojím na chodníku proti tobě.).* Pro dynamické prostorové vztahy jsou základní výrazy *sem* (pohyb směrem k mluvčímu); *tam* může být užito jak staticky, tak dynamicky. Dále pak *odsud /odtud, odtamtud*, resp. složené *tam odtud*. *Potud* vyznačuje hranici a může znamenat jak „až sem“, tak i „až tam“.
Prostorové koncepty jsou výrazně antropocentrické a antropomorfní, proto se jimi, kromě studií sémanticko-pragmatických, často zabývá i kognitivní lingvistika a etnolingvistika. Patrně všechny jazyky lokalizují pomocí rozlišení objektu O (který má být lokalizován, v angl. psaných pracích nazýván Figure) a pozadí P (vůči němuž se lokalizuje, označováno zprav. jako Ground).

Tab. 2

1.a	**O a P splývají nebo se vyskytují spolu**		
	staticky O je “u“ P	**Cz**	**u domu (Gen.) / při domě (Loc.)**
1. b	**P je prezentováno jako dimenzionální**		
1. b/a	**O je “v“ P**	**Cz**	**v domě (Loc.)**
1. b/b	**O je “na“ P**	**Cz**	**na domě (Loc.)**

Prostorové vztahy typu „O je *u* P“, „O je *v* P“, „O je *na* P“zřejmě patří mezi jazykové univerzálie a představují obecné jádro prostorových pojmů.

Jsou-li O a P od sebe v prostoru odděleny, a má-li být O lokalizován (nalezen), je třeba určit, v jaké pozici (směru nebo úhlu) vzhledem k P se nachází. Při určování lokalizace O se manévruje ve třech referenčních rámcích (viz níže). Pokud je O v pohybu, je pro jeho lokalizaci (specifikaci trasy pohybu) nutné počítat se dvěma P, a to s východiskem Pv a s cílem Pc. Nejobecněji je pohyb specifikován jako zvyšování vzdálenosti O od Pv nebo snižování vzdálenosti O od Pc. Je-li vztah O a P dynamický, pak můžeme jejich vztahy vyjádřit předložkami *ke, na, do*, popř. *od, s/z* (s povrchu pryč) nebo *z*. V oblasti prostorových významů hraje roli také pojmenování a reflexe dimenzionálních vlastností objektů a míst - délka, výška, šířka, hloubka, tloušťka, tvar (tzv. geometrie O, ale zejm. P). Jazykové vyjádření prostoru má do značné míry univerzální charakter také díky zmíněné antropocentričnosti, srov. např. užívání končetin k lokalizaci nebo určování směru, rovněž také ukazování místa na cizím těle na sobě (*tu ruku mu až sem museli ovázat, tady všude byl od bláta* apod.), kdy osoba mluvčího slouží jako tzv. analog. Základní vymezení prostoru obklopujícího komunikanty se odvíjí od aktuálního mluvčího.

Tři základní referenční rámce

a/ Rámec intrinsický (inherentní) je binární a počítá s tím, že objekty nebo bytosti mají buď jisté přirozené nebo z hlediska funkce preferované prostorové uspořádání, které u nich dovoluje rozlišit „horní“ a „dolní“, „přední“ a „zadní“, resp. antropocentricky „pravou“ a „levou“, resp. anatomicky „dorsální“ (hřbetní) část. Dále mohou mít objekty tzv. kanonickou orientaci – nejčastěji v dimenzi „přední“ - „zadní“ (vchod do budovy), resp. *levobok – pravobok,* někdy též „horní“ – „dolní“ (hrdlo lahve, dno lodi) nebo „vnitřní“ – „povrchový“ (srov. *oblékl si svetr naruby*).

b/ Rámec relativní je fakticky trojčlenný, protože jeho součástí je vždy hledisko pozorovatele (úhel pohledu) a lokalizace O ve vztahu k P je věcí pozorovatelovy perspektivy, určuje se ve vztahu k jeho pozici – to, zda *Eva stojí před stromem* nebo *za stromem* záleží na tom, kde stojí mluvčí. Existuje samozřejmě i orientace podle perspektivy adresáta nebo jiného prvku komunikační situace, tu však musí mluvčí explicitně odlišit od své, např. *Podej mi tu krabici po tvé levé ruce.*

Mezi rámci a/ a b/ mohou být přechody a dvojznačnosti, např. ve větě *Eva stojí před autem* je orientace dvojznačná – Eva může stát buď před kapotou auta (jeho přední částí), a pak jde o orientaci intrinsickou, nebo stojí v kterékoli pozici mezi mluvčím a autem, což představuje orientaci relativní. V podobných případech tedy o typu referenčního rámce (vyjádřené prostorové orientaci) rozhoduje kontext.

c/ Rámec absolutní využívá parametrů sever, jih, východ, západ, tj. v podstatě dohodnutých a konvencionalizovaných koordinát, které jsou odvozeny od fyzikálních vlastností našeho světa. I v tomto rámci se však setkáváme s vysokou mírou relativity, kterou je nutno řešit systémem zeměpisných souřadnic nebo popisně (GPS).

Tab. 3

(1)	**Intrinsický ref. rámec – binární (O – P)**
	nahoře –dole, před – za, vlevo -vpravo
	kanonická orientace: *stojím před kostelem, na pravoboku*
(2)	**Relativní ref. rámec – ternární (O) – (P) – (Ml)**
	před ním – za tebou, vlevo od tebe – vpravo od něj
(1)/(2)	***Jana stojí před autem – šestka vlevo dole***
(3)	**Absolutní ref. rámec**
	S – J - V- Z
(2)/(3)	***Praha leží na východ od Berlína, ale na západ od Vídně.***

Uplatnění deixe v jednotlivých referenčních rámcích

Kromě demonstrativ a na ně navazujících adjektiv mají „ukazovací“ povahu mnohá adverbia, předložky a s nimi související slovesné předpony (spolu s pády). Za sémantický rys, který rozhoduje o deiktické povaze výrazu, pokládáme relativnost (vztahovost), tedy to, že vymezení prostorového určení, k němuž výraz referuje, závisí na pozici a úhlu mluvčího, resp. adresáta, a rovněž na situačním kontextu. O deixi tedy mluvíme především v rámci relativním. Platí to pro aktuální referenci výrazů poziční deixe *zde (tady) – tam,* dimenzionální deixe *vlevo – vpravo, nahoře – dole, vpředu – vzadu,* ale i u jejich dynamických protějšků: *sem – tam, doleva – doprava, nahoru – dolů, dopředu - dozadu.* Pokud jde o předložky, dělí se na dvě skupiny. Ne všechny předložky a k nim se vztahující předpony mohou být považovány za deiktické. U nejobecnějších univerzálních významů nemají jejich vyjadřovací prostředky deiktickou povahu – referují k prostorové orientaci jako přímá, i když velmi obecná pojmenování. Mezi statickými významy to platí o předložkách *u* (*při*), *v, na* + Lok. Mezi vztahy dynamickými jsou nedeiktické předložky *ke, do, na* + Ak. *s, z* + Gen.

Naproti tomu primární předložky *před, za, pod, nad, proti, přes, po* a sekundární předložky *vedle, kolem* a *mezi* mohou být považovány za typické představitele deiktik, protože prostorová uspořádání, ke kterým referují, jsou relativní, jejich vymezení závisí na pozici a úhlu pohledu pozorovatele.

Analogicky mohou být rozděleny korespondující slovesné předpony: *při-* (*ke, do, na*), *v-, za-* (*do*), *na-* (*na*), *vy-* (*z*), *od-* (*od,* z), *s-, se-* (*s/z*) korespondují s univerzálními nedeiktickými předložkami; ostatní předpony jsou analogické předložkám deiktickým.
U předložkových frází odkazujících ke statickým uspořádáním se mohou kombinovat pouze prvky nedeiktické, srov. *park* ***při****léhá* ***k*** *historickému centru, rukopis je* ***u****ložen* ***v*** *muzeu.*
U předložkových frází s dynamickým významem ve tvaru „prefigované sloveso – předložka – substantivum" lze pozorovat, že univerzální předpony zpravidla vyžadují univerzálně pojmenovávající (nedeiktické) předložky: ***vy****jel* ***z*** *města,* ***od****sunul* ***od*** *okna stůl,* ***na****sadil* ***na*** *nádobu víko.* Možná je však i kombinace deiktických a nedeiktických prvků: ***vy****šel* ***před*** *dveře,* ***vy****šel* ***za*** *dveře* (pojmenovací předpona + deiktická předložka), ***pře****šel* ***ke*** *druhému vchodu* (deiktická předpona + pojmenovací předložka). Pro celkový význam popisovaného prostorového uspořádání je zřejmě rozhodující předpona, protože sémantický prvek s ní korespondující („vyšel z místnosti", „přešel přes dvůr/po dvoře") je v celém spojení přítomen implicitně, popř. bývá obsažen v kontextu.

Při aplikaci prostorového určování „v praxi" (např. při běžném zadávání instrukcí, jak ve městě dospět z místa A do místa B) se kombinují prvky deiktické a určitá pojmenování, event. vlastní názvy. Jinou formu má navigace pomocí GPS, u níž se kombinují prostředky verbální využívající kvantitativních údajů a prostředky neverbální (zobrazení trasy).

Výjimku z charakteru prostorové situační deixe představují výpovědi, které odkazují k institucionálním, kulturně-sociálním nebo (geograficky) konvenčním (pravý a levý břeh řeky) uspořádáním a v nichž má deiktický výraz referenci relativně stabilní:

(41) *V Anglii se jezdí vlevo.*
(43) *Čestné místo v autě je vzadu vpravo.*
(44) *Hradčany jsou na levém břehu Vltavy.*

K vyjadřování prostorové deixe patří i výrazy referující k místům a směřováním neurčitým a neurčeným: *někde, kdesi, kdekoli, někam, kamsi, kamkoli, leckde, leckam, bůhvíkde, bůhvíkam, čertvíkde, čertvíkam,* aj. vyjadřují kromě odkazování ještě navíc subjektivní hodnocení, zejména pokud jde o spřežky obsahující složku vyjadřující nahodilost (zejm. – *koli, lec-, bůhví-*) nebo dokonce pejorativní příznak (*čertví-*).

I když se jazyky vyjadřují velmi podobně o prostoru i o čase, je nutno si uvědomovat, že čas je lineární, zatímco prostor je trojrozměrný, a prostorová orientace je proto nutně komplikovanější, protože kromě statické lokalizace na ose nebo pohybu po ní (horizontální orientace) zahrnuje i lokalizaci a pohyb vertikální. Nejbližší analogii k umísťování na časové ose představují prostorové koncepty „přední" a „zadní" (časová adverbiália jsou orientována „dozadu" a „dopředu", viz níže). Např. *od, před,*

po, k mohou vyjadřovat jak umístění v prostorovém, tak v časovém kontinuu: *před začátkem, na začátku, ke konci* jsou z hlediska významu předložky vyjádření principiálně stejná jako *před domem, na zahradě, ke dveřím*, rozdíl mezi prostorovou a časovou deixí vzniká užitím substantiva s „objektovým“ (v nejširším smyslu věcným), nebo naopak s dějovým významem.

Zatímco u substantiv s objektovým významem je sémantika předložek relativně konkrétní a v mnoha případech může být bez problémů znázorněna (zobrazena grafickým schématem), u substantiv s významem dějovým se předložky stávají značně abstraktními, resp. lze je chápat jen metaforicky, srov. *došel k domu – došel k poznání, vyšel z domu – vyšel z názoru, že ...* Na rozdíl od časových významů, které představují bod nebo úsek (interval) na ose, označují předložkové fráze s prostorovým významem trojrozměrné kontinuum.

Metaforická vyjádření prostorových vztahů užívají totožných prostředků jako popisy skutečného prostoru: *vyšel z domu* – explicitní vyjádření směřování zevnitř ven + lokalizace východiska pohybu, *vyšel do zahrady* – explicitní vyjádření směřování zevnitř ven + lokalizace cíle pohybu (východisko pohybu zůstává implicitní), *odstoupil od svého prohlášení* – směřování směrem od určitého východiskového bodu v abstraktním smyslu, *přenesl se přes tu urážku* – metafora kopírující pohyb, apod. Čistě časový význam se u předložkové fráze objevuje především v souvislosti s významem substantiva: *Přijeli / dojeli / odjeli těsně před hlasováním, vstoupil do debaty*. Další aspekty prostorové deixe se týkají časoprostorových významů spojených s organizací textu.

Časová deixe

Na vyjadřování deixe časové se kromě indexů a deiktických výrazů podílejí přípony a koncovky slovesných tvarů (přesněji řečeno časové významy, které jsou jejich složkou), v češtině také významy vidové (perfektiva obvykle nevyjadřují prézentními tvary přítomnost), časové významy mají některá deiktická adverbia. Předložky (zejména primární) a slovesné předpony, které jsou zčásti stejného původu, se překrývají s prvky vyjadřujícími deixi prostorovou. Temporální výrazy lze dělit na **deiktické designátory**, jako jsou uvedené gramatické časové významy a indexové lexikální prostředky *teď, dnes, včera, zítra,* a na tzv. **strukturované designátory**, jako

např. *15. prosince 2002*. Zatímco časová reference deiktických designátorů je zcela určena situačním kontextem výpovědi, strukturované designátory stav/událost/proces časově lokalizují (ukotvují) vzhledem k časové ose fyzikálního času a s pomocí dohodnutých kvantifikujících (časoměrných) jednotek, tedy vlastně „měřítka“, které na průběh času klademe. Výchozí ukotvující bod fyzikálního času je ovšem věcí dohodnuté konvence, srov. počítání *před Kristem – po Kristu,* tj. takové, které bere za výchozí bod událost, jejíž objektivní časové zařazení neznáme. Strukturované designátory (kalendářní určení) lze chápat jako ekvivalent určitých pojmenování, resp. vlastních jmen, jejich úplnost, detailně charakterizující daný časový bod, je však vždy relativní, srov. např. *letadlo přistálo 15. prosince 2002 v 18 hodin – letadlo přistálo 15. prosince 2002 v 18 hodin 01 minut středoevropského času, tedy ve 12. hodin 01 minut východoamerického času,* apod.

Index *teď* je standardní interpretovat jako poukaz na okamžik promluvy, ne vždy však může být charakterizován jako bod, protože to není zcela adekvátní vzhledem k některým jeho běžným způsobům užití – ve výpovědích jako

(45) *Teď mám víc času na své koníčky.*
(46) *Udělej to teď, ne až večer.*
(47) *Teď se to nepovedlo, snad příště.*

jde o časové významy širší, které okamžik promluvy pouze zahrnují, avšak rozdílným způsobem. Protože na vyjadřování časových významů se vždy podílejí i další složky věty, ne jen sám časově deiktický výraz, musíme je vzít při interpretaci různého významu *teď* v úvahu. V př. (45) je zásadní, že predikát je v přítomném čase. Jde o blíže nespecifikované kontinuum (stav), jímž je okamžik promluvy „obklopen“.

V př. (46) je sloveso v imperativu, orientuje tedy obsah věty do budoucnosti, avšak bez toho, že by děj (událost) byl explicitně v budoucnosti lokalizován. Věta naopak vyjadřuje, že budoucnost startuje v okamžiku promluvy (*teď*), který je bodem průniku přítomnosti a budoucnosti. Interval budoucnosti je omezen blíže neurčeným (rovněž budoucím) bodem, v němž začne „večer“. V (47) jde o nelimitovaný uplynulý časový úsek, který okamžikem promluvy skončil. Událost, k níže se referuje, se uzavřela v minulosti, překrývá se však její finální bod a okamžik promluvy. V příkladech (45)-(47) stále lze *teď* chápat jako indexový výraz, není však vzácností najít případy, kdy

teď je s okamžikem promluvy jasně rozdílné. Může být umístěno i do minulosti, jednak v citátech, jednak v narativních textech, např.

> (45a) *V dubnu 1991 se vrátil z emigrace. Svůj podnik v Německu prodal a teď měl více času na své koníčky.*

V př. (45a) má *teď* jednoznačně referenci „v dubnu 1991“, resp. v „časovém úseku dubnem 1991 začínajícím“. V podobných případech se mluví o „dislokovaném okamžiku promluvy“, tj. takovém, který je z reálného okamžiku promluvy odsunut, tedy kdy okamžik promluvy a okamžik, o němž se v promluvě hovoří (děj výpovědi) jsou jasně rozpojené. Podobné dislokace se téměř výhradně týkají minulosti; dislokace *teď* do budoucnosti je možná patrně jen v citátech, navíc na rozdíl od přítomnosti a minulosti má *teď* v takových případech hypotetický (neempirický) charakter: *Bojím se, že se nám to nepodaří a že pak tam ten příšerný chlap bude před námi stát a škodolibě řekne: „Tak, a teď vás mám oba v hrsti, naivkové.“* Výraz *teď* může tedy kromě okamžiku promluvy vyjadřovat také časovou perspektivu, vztažení k dislokovanému okamžiku.

Základní časová situační deixe

Základní časová situační deixe se, jak již bylo řečeno, orientuje podle okamžiku promluvy, tedy *teď*, přičemž analogicky jako u *zde* může tímto „teď“ být časový bod (v rozsahu jedné vteřiny, minuty), ale i úsek rozsáhlejší, tedy tato hodina, tento den, týden atd., viz výše př. (45)-(47) O konkrétním „časovém bodu“ lze ve vztahu k „okamžiku promluvy“ hovořit u individuální výpovědní události. Není zvykem umísťovat na časovou osu obsah vět s **gnómickým prézentem**, např. *Země se dnes točí kolem Slunce, Jedna a jedna jsou letos dvě*, nebo věty s tzv. generickým užitím (generickou referencí) substantiva: *Velryba je tento týden savec.* Z jazykového hlediska tomu ovšem nic nebrání a podobné věty nejsou ani negramatické, ani nepravdivé; důvodem, proč v takových případech časovou lokalizaci neuvádět, je, že vnášejí do výpovědi další významy. (Říkám-li, že Země se *dnes* točí kolem Slunce, dávám najevo, že *včera* tomu mohlo být jinak, nebo že se to *zítra* může změnit.) Od okamžiku (časové lokalizace) promluvy, který je vždy aktuální, je třeba lišit časovou lokalizaci děje (události, stavu, procesu) o níž se ve výpovědi mluví. (Dalším odlišným aspektem, který je nutno mít na paměti, je vnitřní čas narativního textu a časový rozměr textu obecně; tyto otázky patří do oblasti deixe textové.)

Je-li okamžik promluvy shodný s komunikovaným dějem, mluvíme o času (časovém významu) **přítomnost**, pokud čas děje / události promluvě předchází, jde o **minulost**, a konečně pokud má děj po promluvě teprve následovat, označujeme tuto temporální lokalizaci jako **budoucnost**. V rámci přítomného času se běžně rozlišuje přítomnost aktuální a neaktuální (podle stupně rozšíření přítomnosti) – *teď pracuje na zahradě* vs. *teď pracuje ve výzkumném ústavu*. (Posouzení „stupně aktuálnosti" může však být závislé na sémantice celé věty.) Striktně vzato jsou aktuální pouze takové děje, které odpovídají na otázku *Co se děje / co X.Y. dělá právě teď?*, nikoli na otázku *Co dělá dnes? Co dělá tento týden?*, je však zřejmé, že hranice není zcela ostrá.

Při popisu minulých dějů existuje obecná tendence uspořádávat věty tak, aby pořadí popisovaných událostí odráželo pořadí, v jakém se udály, tedy postupovat od „nejstarších" (od těch, které se staly nejdříve) k těm, které jsou okamžiku promluvy blíže, protože se staly později. Analogicky se zpravidla vyjadřujeme i o budoucnosti – nejprve hovoříme o tom, co se stane dříve, pak teprve o tom, co se stane následně. Lineární chápání času platí, striktně vzato, především pro minulost, která je „uzavřená", zatímco budoucnost je „otevřená" a potenciálně může z okamžiku promluvy pokračovat po různých liniích, i když reálně je pak pokračování pouze jedno. Uvedená podoba temporální deixe se nazývá **časy** (časové významy) **absolutní**, resp. základní. K nim se bezprostředně vztahují časová adverbia *dnes, včera, zítra*. U výrazů jako *ráno, v poledne, večer, v noci,* tedy u pravidelně se opakujících úseků, na něž členíme 24 hodin, je už vždy třeba doplnit, zda jde o *dnes / dnešní ráno, včera ráno,* popř. *každé ráno.* Z hlediska situační deixe jsou absolutní časové významy základní.

Kromě vztažení děje /události k okamžiku promluvy je však důležité rovněž určení časových vztahů jednotlivých dějů / událostí / situací mezi sebou – zda probíhaly současně, nebo zda jeden děj druhému předcházel, popř. zda se nějakým způsobem překrývaly, přičemž jeden časový význam se bere jako základní **referenční bod** a jiný se definuje ve vztahu k němu. Referenční bod je vždy obsažen v kontextu, jde o čas nebo událost, ke které text (zejm. narativní) v daném okamžiku dospěl; čas další (následující) věty k referenčnímu bodu odkazuje. Je-li věta (výpověď) součástí např. probíhajícího rozhovoru, je jejím referenčním bodem čas věty (výpovědi) bezprostředně předcházející. Děje navzájem **současné, předcházející** jeden druhému

nebo **následující** po sobě (mluvíme o **relativních časových významech**) mohou být absolutně lokalizovány v přítomnosti, minulosti nebo v budoucnosti. V češtině se tento rozdíl zvlášť zřetelně ukazuje při porovnání vztahu časových významů v souvětí s tzv. vedlejšími větami obsahovými. Sloveso v hlavní větě vyjadřuje absolutní časový význam (a tedy primární situační časovou deixi), sloveso v závislé větě vždy vyjadřuje časový význam relativní, i když obě slovesa mohou být ve stejném časovém tvaru:

(49) *Slyším, že přichází.*

Sloveso v hlavní větě vyjadřuje přítomnost, sloveso ve vedlejší větě současnost, i když gramaticky jsou obě slovesa ve tvaru přítomného času. Prézentní tvar v závislé větě bude vyjadřovat současnost s dějem hlavní věty bez ohledu na časovou lokalizaci děje věty hlavní, srov. *Slyšel jsem, že přichází* - *Uslyším, že přichází.* Préterium v závislé obsahové větě vyjadřuje předčasnost / děj předčasný, tj. předcházející hlavní věty: *Slyším, že přišel – Slyšel jsem, že přišel – Uslyším, že přišel.* Konečně futurum vyjadřuje následnost: *Uslyším (budu poslouchat), až přijde (bude přicházet).*

Protože časová deixe se vyjadřuje především na slovese, hraje zde důležitou úlohu slovesná sémantika a v češtině velmi významně vid. Na rozdíl od jiných jazyků (němčina, angličtina) nemá čeština pro vyjádření relativních časů plně rozvinuté (paradigmatické) formy sloves. Jen omezeně vyjadřují současnost a předčasnost (v minulosti a v budoucnosti) přechodníky (pro současnost od sloves nedokonavých, pro předčasnost od sloves dokonavých). Dalším prostředkem je tzv. antepréterium (*Vstal ze židle, na které byl seděl.*), které je z hlediska současného jazyka archaické a jeho frekvence je mizivá. Nejdůležitějším prostředkem explicitního vyjadření časových relací jsou (často složené) spojovací výrazy typu *zatím/co, než, poté co, předtím než, až, až když, až teprve když* aj. Při užití nejuniverzálnější „časové“ spojky *když* se posuzování časových relací opírá především o vztahy logicko-sémantické, vyjádřené v obsahu spojených vět. Na vyjadřování relativních časových významů se podílí také slovesný vid: V souvětí *Když vstoupil do místnosti, rozsvítil* vyjadřuje vedlejší věta s dokonavým slovesem děj předcházející ději hlavní věty; pokud by v ní byl predikát vyjádřen nedokonavým *vstupoval*, šlo by o děj současný s dějem věty hlavní, resp. děj „rozsvítit“ by byl v ději „vstupovat“ zahrnut.

Je ovšem nutno rozlišovat referenční platnost prostředků vyjadřujících časové významy v „reálných“ situacích a ve vypravování. V narativní sekvenci jako *Odvezli mě do operčního sálu a uspali mě. Probudil jsem se po čtyřech hodinách* referuje adverbiální výraz *po čtyřech hodinách* k časovému úseku, kdy byl vypravěč v příběhu uspán, nikoli k časovému úseku, v němž se právě nachází. Každé vyprávění má svůj vlastní vnitřní čas a zacházení s ním např. v beletrii je často předmětem velmi svévolné autorské licence (střídání a prolínání časových rovin, obrácený průběh časové linie vzhledem k logice příběhu apod.). Pro narativní texty je charakteristický rovněž tzv. **prézens historický –** *V roce 1348 zakládá Karel IV. v Praze univerzitu,* a **prézens dramatický** – *Jak tak jede směrem k hranici, uvidí na obzoru dým.* Z polyfunkčnosti prézentních forem nedokonavých sloves plyne, že jejich konkrétní časové významy lze definovat pouze v kontextu. V narativních textech se z hlediska časových významů také rozlišuje tzv. **příběh** a **komentář**, podle toho, zda vypravěč pouze předkládá jistý sled událostí, nebo zda vstupuje do děje.

Časové adverbiální výrazy

Časové adverbiální výrazy se dělí na tři skupiny. V první skupině jsou takové, které děj na časové ose lokalizují (*Kdy?*), druhou skupinu představují kvantifikující výrazy frekvenční (odpovídají na otázku *Kolikrát? Jak často?*) a třetí skupinu kvantifikující výrazy měrové (vyjadřující trvání, časový rozměr – podávají informaci na otázku *Jak dlouho? Na jak dlouho?*).

Lokalizující adverbiália mohou odkazovat „dopředu“ – *zítra, příští týden,* „dozadu“ – *včera, minulý týden, před měsícem, loni,* k přítomnému okamžiku v nejširším smyslu – *teď, v tuto chvíli, letos, v současnosti,* popř. mohou být z tohoto hlediska neutrální (neukotvená) – *v úterý, v dubnu.* Časová lokalizace adverbiem nesmí být v rozporu s časovou referencí slovesa, tj. **Zítra četl noviny, *Včera budu číst noviny.*

Neukotvenost lokalizace na časové ose vzhledem k okamžiku promluvy umožňuje takovým adverbiáliím spojovat se s temporálními výrazy vážícími se k ostatním skupinám, resp. takováto upřesňující spojení jsou ze sdělného hlediska často nutná – *letos v dubnu, minulý týden ve středu, příští sobotu, v sobotu příští týden.* Taková komplexní adverbiální určení (i když i u těch mohou panovat nejasnosti) pak svou neukotvenost ztrácejí, orientaci v minulosti nebo v budoucnosti vyjadřují kontextově, v kooperaci s připojeným výrazem a mohou odkazovat konkrétně. Nutnost vztáhnout lokalizující adverbiální výraz k okamžiku promluvy se označuje jako **stanovení temporální perspektivy**; znamená to, že lokalizace na časové ose je kontextově podmíněná. Adverbiální určení typu „kalendářových jmen“ představují lokalizaci

relativně nejpřesnější. Časový tvar a význam slovesného predikátu pak omezuje možnosti užití určitých adverbiálních výrazů ve větě. S minulým časem se primárně mohou spojovat adverbiália odkazující „dozadu“ nebo adverbiália neukotvená - *Karel odjel včera/minulý týden/ve středu;* nepřijatelné je spojení minulého času s adverbiáliem odkazujícím do budoucnosti – **Karel odjel zítra.* Spojení minulého času a adverbiálního vyjádření přítomnosti, např. *Karel odjel právě teď* znamená „právě před tímto okamžikem“, srov. výše větu *Teď se to nepovedlo*). Sloveso v budoucím čase se může spojovat s časovými určeními budoucími, přítomnými nebo neukotvenými – *Karel odjede / bude přednášet příští týden / dnes / v úterý,* nikoli však minulými (**Karel odjede / bude přednášet včera.*) Sloveso vyjadřující aktuální přítomnost (v češtině pouze nedokonavé) se nemůže primárně spojovat pouze s časovým určením minulým - věta **Karel včera blahopřeje mamince* je na první pohled nesmyslná, její nerozporné užití si však lze představit např. při prohlížení fotografií, kdy se prézentní význam slovesa v tomto kontextu dostává do funkce prézentu historického, srov. také např. *Na této fotografii přebírá X.Y. v r. 1935 diplom.* Spojování nedokonavého slovesa v prézentu a časovým určením přítomnosti má jistá omezení vyplývající ze sémantiky slovesa a také omezení pragmatická. Lze nepochybně akceptovat např. větu *Karel letos / v tomto semestru pracuje na svém výzkumu* (aktivita, u níž se předpokládá delší doba trvání), méně už ale *Karel si letos čistí zuby,* která by nutně vyvolala hledání kontextu, v němž by byla přijatelná. (Např. *Loni si je schválně nečistil.*) Důvodem je konflikt mezi rozsahově širokým určením *letos* a pojmenováním aktivity, která zabírá nesrovnatelně kratší časový úsek, tedy informace mimojazyková. Přijatelná by ovšem byla věta *Karel si letos každý den třikrát denně čistí zuby,* (jakkoli i ta by vyžadovala kontextové informace), v níž se časově omezená aktivita uvede do vztahu k časovému určení konzistentnímu. Spojení s „budoucími“ určeními vyjadřuje budoucnost, stejně jako s výrazy neukotvenými: *Karel příští týden /v úterý / v dubnu zpívá v Redutě / jede do Prahy / natírá plot.* Spojení s neukotvenými výrazy může ovšem vyjadřovat i obvyklost a věty s těmito výrazy zde navíc získávají nepřímý význam kvantifikovanosti – větu *Karel v dubnu natírá plot* můžeme chápat i jako „pokaždé v dubnu“, „vždycky v dubnu; podobně *Karel v neděli spí* – „každou neděli“.

Kvantifikace (kolikost) slovesného děje má v češtině primární vyjadřovací prostředek v tzv. iterativních (frekventativních) slovesech typu *dělávat/dělávávat,*

nosívat/nosívávat,chodívat/chodívávat. Nemohou vyjádřit aktuální přítomnost, děj probíhá před okamžikem promluvy a po něm – *V poslední době jezdíváme častěji na hory. Dnes už nechodívám na pivo,* ale **Dnes už nechodívávám na pivo.* Velmi omezeně se užívají ve futuru: *Budu ti psávat každý den.* Škála výrazů vyjadřujících temporální kvantifikaci je velmi široká. Lze lišit tři základní typy:

1/ kvantifikace neomezená – *vždycky, pořád, pokaždé, nikdy.*

2/ kvantifikace omezená intervalem – *denně, každý den, každý týden, týdně, každý rok, dvakrát denně, jednou/dvakrát/třikrát měsíčně, každoročně.* (Vyjádření kvantifikace intervalem se často kombinuje s kvantifikací měrovou: *hodinu denně, každý rok jednou týdně, (po) dvacet pracovních dnů ročně.*)

3/ nespecifikovaná kvantifikace frekvenční („Jak často?“) – *často, zřídka, vzácně, ojediněle, pravidelně, s přestávkami*. V češtině dále patří k nespecifikovaným frekvenčním kvantifikátorům sémanticky i formálně výrazná skupina výrazů, jejichž základem je neurčité adverbium –*kdy.* Vedle neutrálního *někdy* se sem řadí složeniny s *lec-, leda-, málo-, sotva-, zřídka-,* které kromě kvantifikace časových údajů vyjadřují navíc subjektivně hodnocenou libovolnost nebo nahodilost (*leckdy, ledakdy, ledaskdy*) nebo explicitně omezenost výskytu (*málokdy, sotvakdy, zřídkakdy*).

Mezi jednotlivými typy kvantifikátorů jsou místy přechody, srov. např. vztah mezi *denně – každý den – vždycky – vždycky když – kdykoli,* nebo mezi *často* a *vždycky.* (Vysoká frekvence *často* může být hodnocena jako *vždycky* jen subjektivně.)

Fungování jednotlivých skupin kvantifikátorů se liší rovněž podle toho, zda se spojují se slovesem v přítomném, minulém, nebo budoucím čase. Pro kombinaci se slovesem v prézentu platí, že jakákoli kvantifikační modifikace vytváří neaktuální časový význam, a tím de facto likviduje deiktický (kontextem podmíněný) význam prézentu. Věty s jakýmkoli kvantifikátorem, např. *Karel si vždycky / pořád/ denně / celý den / často / leckdy / málokdy zpívá* už nemohou vyjádřit časový odkaz na okamžik promluvy (neplatí „Karel teď zpívá“), jsou na bezprostředním kontextu nezávislé. Je-li sloveso v minulém nebo v budoucím čase, toto omezení neplatí – věty *Karel si vždycky / pořád/ denně / celý den / často / leckdy / málokdy zpíval* a *Karel si vždycky / pořád/ denně / celý den / často / leckdy / málokdy bude zpívat* vyjadřují bez ohledu na

kvantifikátor významy „Karel zpíval“ a „Karel bude zpívat“, tj. jejich absolutní časová deixe vzhledem k okamžiku promluvy zůstává zachována. Kvantifikátory typu 2/ vyjadřují, že děj nebo událost vyjadřované slovesem nastávají v některém nebo každém intervalu určitého druhu – *Myje si vlasy denně, Splátky se platí čtvrtletně, Každý rok / každoročně jezdí na dovolenou do Tater.* Takto kvantifikované děje jsou vzhledem k okamžiku promluvy situovány do minulosti nebo do budoucnosti. U nespecifikovaných časových kvantifikátorů typu 3/ se z kvantifikace vyrozumívá, že procesy, stavy nebo události se opakují, přičemž užití *pravidelně* naznačuje, že opakování nastává v přibližně stejných intervalech. Význam časových kvantifikátorů tohoto typu je relativní a je výrazně pragmaticky podmíněn. Věty *Jan si často myje ruce* a *Jan často létá do Londýna* jsou sémanticky identické, mohou (ale nemusejí) se však lišit „rozsahem“, který do *často* na základě mimojazykové zkušenosti vkládáme. Při interpretaci je přítomen moment srovnání s frekvencí („častostí“ nebo „zřídkavostí“), která vzhledem k ději vyjadřovanému užitým slovesem může být považována za „standardní“ a může být verbalizována, např. *Jan si často myje ruce, snad každých deset minut. Jan často létá do Londýna, čtyřikrát měsíčně*.

Mýt si ruce každých deset minut je zcela určitě častější, než je (ve srovnání s počínáním většiny lidí) obvyklé, podobně jako létat do Londýna čtyřikrát měsíčně. Relativnost a pragmatická podmíněnost této kvantifikace se ukáže v okamžiku, kdy zjistíme, že zaměnit kvantifikující srovnání uvedených dvou činností nelze – létat do Londýna každých deset minut není možné a osoba, která si myje ruce čtyřikrát měsíčně, si je jistě nemyje *často,* nýbrž *zřídka, málokdy* nebo *sotvakdy*.

Užití *nikdy* vyžaduje v češtině negovaný predikát. Při užití ve výpovědi s prézentním tvarem imperfektiva vzniká neaktuální (uzuální) význam slovesa, který by taková věta bez *nikdy* měla jen potenciálně: *V neděli se nikdy neholí; Nikdy nepoužívá mobilní telefon. Nikdy nepije alkohol.* Ve vztahu k minulosti je pak věta s *nikdy* explicitně redundantní: *Nikdy ten román nedopsal* podává (odhlížíme-li od aktuálního členění) primárně stejnou informaci jako *Nedopsal ten román.* Ve větách s prézentními tvary dok. sloves a s *budu* + inf. funguje *nikdy* jako postojový (emocionální) intenzifikátor negovaného slovesa: *Nikdy ti to neodpustím, Nikdy se nevrátí, Nikdy ho nebude o nic prosit.*

Měrová temporální kvantifikace specifikuje rozměr (trvání) děje, užívá jak standardizovaných časoměrných jednotek, které samy mohou být kvantifikovány – *minuta, hodina, den, týden, dvě hodiny, deset měsíců, tři roky* apod., tak i jednotek nestandardizovaných, jejich trvání není zcela přesně vymezeno nebo je mluvčím

záměrně „rozostřeno“ – *dopoledne, (celý) večer, skoro dva dny, více než měsíc, nejméně rok, nanejvýš půl roku.*

Popis významu slovesných časů

Jak absolutní, tak relativní časové významy lze nejnázorněji ukázat pomocí Reichenbachova popisu struktury slovesných časů (někdy se označuje jako dekonstrukce časových významů), který pracuje se třemi složkami: okamžik děje/události E (*point of event*), referenční bod R (*point of reference*) a okamžik promluvy S (*point of speech*). E může mít, v závislosti na typu slovesného děje, různý časový rozsah (Reichenbach, 1947, s. 287-297). Okamžik promluvy S je pro tzv. absolutní časové významy zásadní, protože stanovuje rozhraní mezi minulostí a budoucností. R představuje bod, z něhož je nahlížena složka E. U vyjádření aktuální přítomnosti referenční bod splývá s okamžikem promluvy, u minulého času splývá s okamžikem děje/události.

(57) *čtu knihu* (58) *četla jsem knihu* (59) *budu číst knihu*

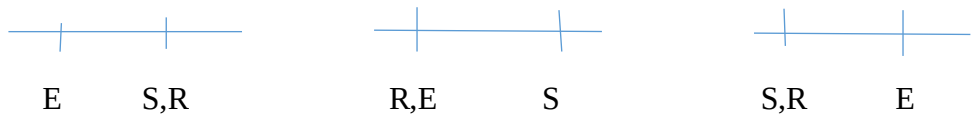

K př. (57): Přítomný význam výpovědi *čtu knihu* je popisný a je založen na disociaci E a S,R – aby mluvčí mohl smysluplně/nedefektně říci, že čte, musel se čtením začít už před okamžikem promluvy. Jiná je situace u výpovědí tzv. performativních, v nichž rovněž vystupuje prézentní tvar slovesa, srov. dále v kap. 4. Je specifikem jednotlivých jazyků, jak jsou tyto tři složky distribuovány a jaký je jejich vzájemný vztah, zejména vzhledem k rozsahu E.

Lze takto znázornit i časové vztahy v souvětí:

(60) *Vstoupil do místnosti a* (= a potom) *uviděl svého bratra.*

(61) *Když vstoupil$_j$ do místnosti, uviděl$_j$ svého bratra.*

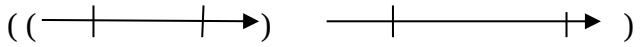

R,E1 S1 R(=S1,E1),E2 S2

(62) *Uviděl$_j$ svého bratra, (hned) když vstoupil$_j$ do místnosti.*

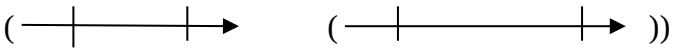

R, E2 S1 R(= S1,E2),E1 S2

Vztah dějů v (61), (62) a (63) by bylo lze explicitně ukázat při použití časové spojky vyhrazené pro tuto časovou relaci (*Poté, co vstoupil do místnosti, uviděl svého bratra*). Jednotlivá souvětí se však liší vztahy mezi R, E a S, zejména tím, že při užití podřadicí spojky se referenčním bodem věty na druhé pozici stává nejen S věty uvedené jako první, ale zároveň i E1, nebo E2. Každý z referenčních bodů má tedy jinou funkci – jeden stanovuje časovou lokalizaci, a teprve druhý vyjadřuje vztah. **Bod temporální perspektivy** stanovuje, zda je děj nahlížen jako přítomný, minulý nebo budoucí. **Referenční bod** je kontextový, z jeho hlediska je nahlížena složka E. Vztah k okamžiku promluvy tedy stanovuje temporální perspektivu